

KRÁLOVSKÉ REZIDENCE OPTIKOU ARCHITEKTURY A UMĚNÍ

František Záruba

Královské nebo možná lépe panovnické rezidence – tedy hrady, paláce, dvory či domy – jsou jako badatelské téma poměrně nové. Zvláště v německé literatuře proběhla velmi obsáhlá diskuse, co to vlastně rezidence je a jak takovou rezidenci definovat – jde totiž o termín přejatý z novověku. V případě německého prostředí je totiž nutné si uvědomit, že v raném, vrcholném a také v pozdním středověku říše neměla jasně definované centrum a římský panovník cyklicky putoval po jednotlivých falcích, hradech nebo městech.¹ Naproti tomu většina zbylých evropských „států“ měla

¹ K tomu blíže: Dana DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ, Das Forschungszentrum Höfe und Residenzen im Mittelalter: ein ‚böhmisches‘ Thema im europäischen Kontext. In: *Mitteilungen der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Neue Folge, Stadt und Hof* 6, 2017, s. 17–25; EADEM, *Dvůr jako téma. Výzkum panovnické společnosti v českém středověku – historiografie, koncepty, úvahy*, Praha 2020, 65–69. Intenzivní výzkum rezidencí začíná v německém prostředí v průběhu šedesátých až devadesátých let 20. století: Heinrich KOLLER, Die Residenz im Mittelalter, *Jahrbuch für Geschichte der oberdeutschen Reichsstädte – Esslinger Studien*, sv. 12/13, 1966/1967, s. 9–39; Hans PATZE, Die Bildung der landesherrlichen Residenzen im Reich während des 14. Jahrhunderts. In: Wilhelm RAUSCH (ed.), *Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert. Entwicklung und Funktionen, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 2*, Linz 1972, s. 1–54; Hans PATZE – Gerhard STREICH, Die landesherrlichen Residenzen im spätmittelalterlichen

své pevně stanovené centrum, často spojené s dlouhou tradicí. To se týkalo také Čech, jejichž tradičním centrem byla od 10. století Praha. Právě v případě Prahy máme unikátní možnost pozorovat vznik, postupný vývoj a budování panovnické rezidence se všemi aspekty s tím spojenými, a to v celém rozsahu středověku – vznik sítě rezidenčních staveb, fundace kostelů a klášterů, vznik Karlovy univerzity a její propojení s kapitulou Všech svatých atd., včetně stavby Staroměstské mostecké věže, která měla být jakýmsi pomníkem nebo lehce nadneseně „vítězným obloukem“ lucemburské dynastie.

Dosavadní bádání věnované panovnickým rezidencím bylo vedené hned z několika úhlů, především pak z pohledu historického, ale rovněž ze strany dějin umění a kastelologie, jednotlivé objekty byly také podrobeny stavebně historickému výzkumu. Jen málokdy ale výzkum proběhl mezioborově a specializovaně na celou problematiku. Tato tematika tak byla zkoumána spíše separátně, často v rámci širších témat, nebo naopak na menších teritoriálních celcích či po jednotlivých objektech. Velkou část těchto rezidencí totiž tvořily hrady, a tudíž se ocitaly v pozornosti kastelologie, která má v Čechách dlouhou tradici. Nicméně ne všechny panovnické rezidence představovaly hrady. Zbylá část sídel tvořených především domy, dvory a paláci (zvl. v Praze, Brně nebo ve Vratislavi) tak zůstala na okraji či zcela mimo zájem kastelologie, popřípadě byla chybně označována za městské hrady. Dějiny umění se naproti tomu zajímaly především

Deutschen Reich, *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 118, 1982, s. 205–220; Wilhelm BERGES, Das Reich ohne Hauptstadt. In: *Das Hauptstadtproblem in der Geschichte, Festgabe zum 90. Geburtstag Friedrich Meineckes* (Tübingen, 1952), Goldbach 1993, s. 1–29; Brigitte STREICH, Zwischen Reiseherrschaft und Residenzbildung. Der Wettinische Hof im späten Mittelalter, *Mitteldeutsche Forschungen* 101, Köln–Wien 1989; Klaus NEITMANN, Was ist eine Residenz? Methodische Überlegungen zur Erforschung der spätmittelalterlichen Residenzbildung. In: Peter JOHANEK (ed.), *Vorträge und Forschungen zur Residenzenfrage, Residenzenforschung* 1, Sigmaringen 1990, s. 11–43; Peter MORAW, Was war eine Residenz im deutschen Spätmittelalter? In: *Zeitschrift für historische Forschung* XVIII, 1991, s. 461–468.

o umělecky hodnotné objekty, nebo dokonce jen o některé jejich části. Méně náročné, hůře dochované nebo zcela zaniklé stavby pak rovněž zůstaly na okraji zájmu. Téměř samostatnou kapitolu následně představuje studium obytných a reprezentativních prostor. Navzdory disparitnosti dosavadního bádání se toto téma tedy těší poměrně velké pozornosti; sídla a stavby panovníka ostatně již od samotných počátků historiografie budily a dodnes budí pozornost různých badatelů, o čemž svědčí i bohatá bibliografie.

NA PRAHU ZÁJMU O PANOVNICKÉ REZIDENCE

Horizont zájmu o sídla panovníka, převážně ještě jen hradů, sahá do období pozdního 18. a první poloviny 20. století. Převažoval historický přístup, který se postupně proměňoval z osvíceneckých poloh se silným vlastenecko-romantickým nádechem až po ryzí historický pozitivismus. Jména Františka Alexandra Hebera (1815–1849), Friedricha Bernaua (1849–1904) a především Augusta Sedláčka (1843–1926) není jistě nutné představovat. Jejich zájem směřoval ke všem hradům a tvrzím – bez rozdílu, zda šlo o objekty královské, šlechtické či církevní. F. A. Heberovi a později také F. Bernauovi osud nedopřál dokončit dílo v zamýšleném rozsahu – tedy popsat když už ne všechny, tak alespoň většinu tehdy známých hradů a tvrzí Českého království.² Nejblíže se k tomuto cíli přiblížil August Sedláček, ale ani on nezpracoval takřikajíc celé České království – nedokončeno zůstalo Chebsko, Kladsko a také Praha (Pražský hrad, Vyšehrad, Králův dvůr u sv. Benedikta nebo Hrádek na Zderaze).³ Důvodem bylo pravděpodobně to, že když A. Sedláček na sklonku svého života pracoval

² František Alexander HEBER, *Burgen, Vesten und Schlössern Böhmens*, sv. I–VII, Praha 1843–1849; Friedrich BERNAU, *Album der Burgen und Schlösser im Königreiche Böhmen*, sv. I, Žatec 1881.

³ August SEDLÁČEK, *Hraďy, zámky a tvrze království českého*, sv. I–XV, Praha 1882–1926.

na posledním XV. svazku (vyšel až posmrtně roku 1927), jehož součástí měla být Praha, toto téma bylo již podrobně zpracováno Václavem Vladivojem Tomkem. Tomkův *Dějepis města Prahy* a především *Základy starého místopisu Pražského* patří k základní topografické literatuře o Praze a jsou dodnes hojně používány.⁴ Právě zde jsou poprvé vypsány dějiny jednotlivých panovnických sídel v Praze, počínaje Pražským hradem a Vyšehradem, včetně domu Jana Lucemburského U Štupartů nebo již zmíněného Králova dvora u sv. Benedikta nebo Hrádku na Zderaze.

Zvláštní pozornost byla od počátku věnována Pražskému hradu, který již v 19. století získal první monografické zpracování – knihu Eduarda Herolda *Malebné cesty po Praze, Královský hrad pražský* z roku 1884, jež byla sice určena širšímu čtenářskému okruhu a má vlastenecko-vlastivědný charakter, ale nelze jí upřít prvenství.⁵ Za odbornou práci je však již třeba považovat specializovanou studii Jaromíra Čelakovského *Hrad Pražský a majetková práva k němu* z roku 1907.⁶

ARCHITEKTURA PANOVNICKÝCH SÍDEL

Výše zmíněné převážně historické práce dodnes tvoří základy kastelologie nebo pražské topografie. Nicméně vlastní architektura královských sídel byla popisována spíše povrchně nebo vůbec. Často byla podrobněji rozebrána jen základní podoba hradu a jeho dispozice, otázky spojené se stavebním vývojem se ještě nestaly součástí výzkumu. Velmi podobně tomu bylo i v případě rodících se dějin umění, prezentované především pracemi Bernharda Gruebera (1807–1882) a Josefa Neuwirtha (1855–1934),

⁴ Václav Vladivoj Tomek, *Dějepis města Prahy*, sv. I–XII, Praha 1855–1901; IDEM, *Základy starého místopisu pražského*, sv. I–V, Praha 1866–70, 1872.

⁵ Eduard Herold, *Malebné cesty po Praze, Královský hrad pražský*, Praha 1884.

⁶ Jaromír Čelakovský, *Hrad Pražský a majetková práva k němu*. In: *Sborník příspěvků k dějinám hlavního města Prahy*, Praha 1907.

kteří si povšimli několika málo nejvýznamnějších hradů.⁷ Vzhledem k tomu, že tehdy hradní architektura stála ještě na úplném okraji zájmu dějin umění, ani v tomto případě se nejedná o hlubší analýzy. Podobně tomu zůstalo rovněž i u Vojtěcha Birnbauma (1877–1934).⁸

Systematické studium hradní architektury v Čechách začíná teprve krátce před polovinou 20. století a je spojené především s dílem Dobrosłavy Menclové (1904–1978). Do jisté míry také s jejím choťem Václavem Menclm (1905–1978), který se ale věnoval gotické architektuře jako takové. Hned jeden z jejich prvních společných článků se zaměřil na hradní architekturu Václava IV. (*Český hrad v době Václavově*).⁹ Hrady Václava IV. byly přitom budovány především s ohledem na obytnou a reprezentativní složku, tedy jednalo se zejména o sídelní hrady, jejichž fortifikační složka zůstávala potlačena – vzhledem ke specifické osobnosti Václava IV., který podstatnou část vlády strávil mimo Prahu, v královském loveckém hvozdu, tak i jím užívané hrady se staly jakýmsi venkovskými královskými rezidencemi. V kontextu řečeného tvoří zvláště Žebrák a Točnick nerozdělitelnou dvojici v rámci center panovnické moci. Nacházel se zde dostatek obytných a reprezentativních prostor, které mohly hostit panovníka či dvůr, potažmo různé návštěvy/poselstva, být místem festivit atp. Nicméně článek manželů Menclových se zaměřil na specifický dvorský styl Václava IV., který měla zaštiťovat specializovaná soukromá huť, údajně vedená neznámým českým mistrem, jež měla tvořit opozici německé huti Petra Parlře. Později Václav Mencl tuto teorii o české huti Václava IV. rozpracoval v knize *Česká architektura doby lucemburské* z roku 1948.¹⁰ Zmíněnou tezi je

⁷ Bernhard GRUEBER, *Die Kunst des Mittelalters in Böhmen*, sv. III, Wien 1877; Joseph NEUWIRT, *Geschichte Bildenden Kunst in Böhmen*, sv. I, Praha 1893.

⁸ Vojtěch BIRNBAUM, *Architektura*. In: Zdeněk WIRTH (ed.), *Dějepis výtvarného umění v Čechách*, Praha 1931, s. 99–180.

⁹ Václav a Dobrosłava MENCLOVI, *Český hrad v době Václavově*, *Umění* XIV, 1942, s. 89–103, 143–160.

¹⁰ Václav MENCL, *Česká architektura doby lucemburské*, Praha 1948.

ovšem nutné brát jako projev poválečného českého nacionalismu a Václav Mencl sám v mladších pracích neváhal tutéž huť označit už jako parléřovskou.¹¹

Krátce po publikaci článku o hradech Václava IV. zájem manželů Menclových upoutal samotný Pražský hrad a jeho Starý královský palác. Počátky aktivního výzkumu Starého královského paláce Menclových spadají do roku 1943. Z deníku Pavla Janáka se nadto dovídáme, že prvotním zájmem byla příprava jakési studie o Benediktu Rejtovi, která nakonec nevznikla – průzkum se ale týkal celého paláce a později také Hradu, což se stalo výchozím bodem pro další výzkum. Nutné je na tomto místě zdůraznit, že výzkum zmiňovaných manželů zde navazoval na starší průzkumy Karla Fialy (1862–1939), které ale zůstaly z větší části nepublikovány. Příležitost zužitkovat výše zmíněný průzkum se naskytla hned po skončení druhé světové války. Na Pražském hradě se odehrála výstava věnovaná Hradu samotnému: *Pražský hrad ve středověku*. Na vzniku a přípravě se podíleli právě Menclovi, a to ve spolupráci s Ivanem Borkovským (1897–1976). Vedle toho, že výstavu provázela brožura,¹² vznikal také rozsáhlý rukopis věnovaný Pražskému hradu *Praha, hrad českých knížat a králů*. Jeho dokončení je datováno do roku 1947. V pozůstalosti manželů Menclových pak nacházíme z poloviny hotovou sazbu a finální korektury, nicméně vydání knihy zabránil komunistický převrat roku 1948 a následná změna poměrů.¹³ Navíc byl celý rukopis roku 1953 vrácen s tím, že vydání nepřichází v úvahu.

Václav Mencl se poté věnoval spíše otázkám spojených se středověkou architekturou, zatímco Dobroslava nadále pokračovala ve studiu hradní architektury. Nejspíše již od čtyřicátých let

¹¹ IDEM, *České středověké klenby*, Praha 1974, s. 51; podrobně k této problematice: František ZÁRUBA, *Hrady Václava IV. a Petr Parlěř*. In: Miroslav Šmied – František Záruba (edd.), *Ve službách českých knížat a králů*, Praha 2013, s. 249–274.

¹² Ivan BORKOVSKÝ – Václav a Dobroslava MENCLOVI, *Pražský hrad ve středověku*, Praha 1946.

¹³ Václav a Dobroslava MENCLOVI, *Praha, hrad českých knížat a králů*. Rukopis uložený v archivu Národního muzea, Praha 1947.

postupně krystalizoval záměr napsat souhrnnou práci o hradní architektuře v Čechách, k realizaci přistoupila v následujícím desetiletí a rukopis byl hotov zhruba v polovině šedesátých let. Po jistých peripetiích vyšla roku 1972 poprvé monumentální dvousvazková kniha *České hrady*, opakované vydání v roce 1976 následovaly rovněž dodatky.¹⁴ Toto stěžejní dílo iniciovalo velký zájem o hradní architekturu – jak ze strany čtenářů, tak z řad odborníků.

Kniha *České hrady* samozřejmě pokrývá celé spektrum hradní architektury od počátků v raném středověku do 16. století, včetně hradů královských, šlechtických či církevních, pojednány jsou také tvrze. V tomto spektru se nacházejí rovněž hrady, které můžeme označit jako panovnické rezidence, velká pozornost je věnována Pražskému hradu, méně již Vyšehradu, jehož výzkum byl ještě na samotném počátku, a ostatní sídla panovníka v Praze zůstala zcela mimo zájem. Doba sedmdesátých let 20. století zůstává rovněž spojena se zvýšenou snahou nejen o průzkum, ale i ochranu hradů, což popsal – v kontextu úkolů budoucího výzkumu – roku 1976 Tomáš Durdík.¹⁵ Cílem bylo přispět k lepšímu pochopení hradní problematiky a jeden z apelů (kromě doporučení pro památkovou péči a pro případný archeologický výzkum) v rámci budoucího výzkumu směřoval ke zpracovávání menších územních celků, nejčastěji okresů nebo okruhů staveb, spojených s precizním terénním výzkumem jednotlivých lokalit.

POČÁTKY REZIDENČNÍHO VÝZKUMU V ČECHÁCH

V úvodu byl zmíněn německý výzkum rezidenční problematiky – *Residenzenforschung*, který začínal v šedesátých letech 20. století a vyvrcholil založením Residenzen-Kommission při Akademii

¹⁴ Dobroslava MENCLOVÁ, *České hrady*, Praha 1972, 1976.

¹⁵ Tomáš DURDÍK, Současný stav, potřeby a výhledy výzkumu hradů v Čechách, *Archeologické rozhledy* 28, 1976, s. 172–180; Tomáš DURDÍK, Problematika výzkumu hradů v Čechách, *Archaeologia historica* VI, 1981, s. 7–17.

věd v Göttingenu na konci osmdesátých let 20. století.¹⁶ Tyto výsledky se staly inspirativními zvláště pro výzkum vedlejších zemí Koruny české ve 14. století, který v české historické vědě uvedla Lenka Bobková.¹⁷ První ohlasy rezidenčního výzkumu nacházíme již u Františka Kavky (1920–2005), který se věnoval především Karlu IV. a také reflektuje jeho stavby – zvláště Pražský hrad, ale též Karlštejn.¹⁸ Otázka Prahy jako rezidence českých panovníků se také stala předmětem zájmu řady zahraničních i českých badatelů, včetně německého rezidenčního bádání.¹⁹ Podrobněji se otázkou rezidencí Karla IV. v Čechách a ve vedlejších zemích Koruny české zabýval Richard Němec, který své představy vtělil do knihy *Architektura – vláda – země. Rezidence Karla IV. v Praze a zemích Koruny české*, která vyšla roku 2015 česky i německy.²⁰

¹⁶ Souhrnný přehled k bádání srov. D. DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ, *Dvůr jako téma*, s. 65–76.

¹⁷ Např. Lenka BOBKOVÁ, Rezidenční a správní centra v zemích Koruny české za vlády Lucemburků. In: Lenka Bobková – Jana Konvičná (edd.), *Korunní země v dějinách českého státu III*, Praha 2007, s. 23–48; pro širší přehled tohoto směru bádání srov. D. DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ, *Dvůr jako téma*, s. 68–67.

¹⁸ František KAVKA, *Am Hofe Karls IV*, Leipzig 1989, s. 106–148 (česky srov. IDEM, *Na dvoře Karla IV.*, Praha 1993).

¹⁹ K otázce Prahy jako rezidenčního města v době lucemburské výběrově: Frantisek GRAUS, *Prag als Mitte Böhmens 1346–1421*. In: Emil MEYNEN (ed.), *Zentralität als Problem der mittelalterlichen Stadtgeschichtsforschung*, Köln–Wien 1979, s. 22–47; Peter MORAW, *Zur Mittelpunktfunktion Prags im Zeitalter Karls IV*. In: Klaus-Detlev GROTHUSEN – Herbert LUDAT (edd.), *Europa slavica – Europa orientalis, Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag*, Berlín 1980, s. 445–489; Franz MACHILEK, *Praga caput regni. Zur Entwicklung und Bedeutung Prags im Mittelalter*. In: *Studien zum Deutschtum im Osten* (=Stadt und Landschaft im deutschen Osten und Ostmitteleuropa XVII), 1983, s. 67–125; Hans PATZE, *Die Hofgesellschaft Kaiser Karls IV. und König Wenzels in Prag*. In: *Blätter für deutsche Landesgeschichte* CXIV, 1978, s. 733–774; Ivan HLAVÁČEK, *Dvůr a rezidence českých panovníků doby přemyslovské a raně lucemburské. Stručný přehled vývoje a literatury pro dobu do roku 1346*. In: Václav BŮŽEK – Pavel Král (edd.), *Aristokratické rezidence a dvory v raném novověku* (= Opera historica VII), České Budějovice 1999, s. 29–70; Eva SCHLOTHEUBER, *Der Ausbau Prags zur Residenzstadt und die Herrschaftskonzeption Karls IV*. In: Markéta JAROŠOVÁ – Jiří KUTHAN – Stefan SCHOLZ (edd.), *Prag und die grossen Kulturzentren Europas in der Zeit der Luxemburger (1310–1437)*, Praha 2008, s. 601–621.

²⁰ Richard NĚMEC, *K pojmu rezidence. Formální atributy jako kritérium definice sídel Karla IV. Lauf – Milín – Ojvín*. In: Dana DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ (ed.), *Dvory a rezidence ve středověku I*, Praha 2006, s. 191–228; IDEM, *Architektura – vláda – země. Rezidence Karla IV. v Praze a zemích Koruny české*, Dolní Břežany 2015.